

HELAL KAZANÇ, İNSAN ONURU VE ERDEMLİ TOPLUM İNŐASISI: İLGİLİ HADİSLER ÜZERİNDEN İKTİSADİ BİR DEĞERLENDİRME

Ekrem ERDEM *

Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kayseri, Türkiye

MAKALE BİLGİSİ

*Geliş tarihi: 1 Mayıs 2022
Düzeltilme tarihi: 25 Mayıs 2022
Kabul tarihi: 30 Mayıs 2022*

Anahtar Kelimeler:

Helal kazanç, insan onuru,
erdemli toplum,
rızk, ayetler, hadisler.

Keywords:

Halal Earning, human dignity,
virtuous society, sustenance,
verses, hadiths.

ÖZET

Bu çalışmada amaç, helal kazanç konusunu mümkün olduğunca sahih kaynaklardan derlediğimiz hadislerden hareketle incelemektir. Bunu yaparken elbette konuyla ilgili ayetler de dikkate alınacak ve günümüze dair değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece, günümüzde Müslümanların çok önemli bir sorunu olan temiz ve helal yollardan kazanç elde etmek suretiyle ahlaklı bir iktisadi hayatı sürdürme konusunda Hz. Peygamber'in öğretilerinin ortaya konması, çalışmanın en önemli hedefidir. Fakat, çalışmanın kapsamı oldukça geniş olduğu için, elimizdeki çalışmada sadece helal kazancın meşruiyetinin altında yatan temel dinamikler olarak insan fitratının (tabiatının) ya da yaradılış formatının buna uygunluğu, dolayısıyla, insanın muhannete muhtaç olmayıp onurunu koruması için piyasa şartları altında tevekkül halini muhafaza ederek maişet yolunda her türlü meşakkate katlanarak rızkını temin etmesine, son olarak da bu hususta Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle dair hadisler incelenmiştir. Çalışmada ulaşılan sonucu kısaca özetlemek gerekirse, İslam'da kazancın meşruiyeti onun helal olmasıyla; yani, İslami kurallar dikkate alınarak elde edilmesiyle bir anlam ifade eder. Kişinin dindarlığının kalitesi ve onuru da önemli ölçüde kişinin kazancının helalliliğine bağılıdır. Resmi düzenlemelere göre meşru olarak görülen bazı faaliyet alanlarının, gelir kaynaklarının, iş yapma biçimlerinin İslami bir hayat tarzında meşru/helal olarak addedilmesi söz konusu olmayabilir. Kaldı ki, cari hukuk ve düzenlemeler ya da örf ve adetler bakımından meşru kabul edilen her şey İslami açıdan makbul olmayabilir. Çalışmanın İslami iktisat alanında çalışanların dikkate alabilecekleri bir kaynak olma potansiyeli taşımasını ümit ediyoruz.

HALAL EARNING, HUMAN DIGNITY AND VIRTUOUS SOCIETY BUILDING: AN ECONOMIC EVALUATION BASED ON RELATED HADITHS

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the issue of halal earnings based on the hadiths we have compiled from authentic sources. While doing this, the relevant verses will be taken into account and evaluations will be made about

*Sorumlu Yazar: Ekrem ERDEM, E-mail: ekrem_erdem1@hotmail.com Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

the present. Thus, the most important goal of the study is to reveal the teachings of the Prophet about maintaining a moral economic life by earning from clean and halal ways. However, since the scope of the study is quite wide, only the compatibility of human nature as the basic dynamics underlying the legitimacy of halal earnings has been discussed in the study. Therefore, in order to protect one's dignity and not depend on anyone who has a low character, the hadiths about the ability to provide his sustenance by enduring all kinds of troubles in order to survive by preserving the state of resignation under market conditions, and finally, the hadiths about the examples from the life of the Prophet in this regard have been examined. To briefly summarize the result of the study, the legitimacy of earning in Islam is that it is halal; that is, it makes sense when it is obtained by considering the Islamic rules. The quality of a person's religiosity and his honor also depends significantly on the halal degree of one's earnings. Some fields of activity, sources of income and ways of doing business, which are considered legitimate according to official regulations, may not be considered legitimate/halal in an Islamic lifestyle.

1. Giriş

Her canlı hayatta kalabilmek için ihtiyaç duyduğu şeyleri temin etmek için kendisine verilen araçlarla ve yöntemlerle çalışmak zorundadır. Bu, Yüce Yaradan'ın yarattığı tabiata vazettiği en temel ve en tabii kurallardan biridir. İnsanın da hayatını idame ettirebilmesi için gerekli tüm ihtiyaçlarını elindeki vasıta ve yöntemlerle karşılaması gerekir. Ancak, diğer canlılardan farklı olarak, kendisine farklı sorumluluklar ve ahlaki kurallar vazedilmiştir (Kıyamet: 36; Ahzab: 72)¹. Dolayısıyla, insanoğlu rızkını temin edebilmek için bu kurallar çerçevesinde hareket etmek ve diğer canlıların rızıklarının temini konusunda da zorlaştırıcı değil kolaylaştırıcı bir yol seçerek kâinatın yaratılış gayesine ve düzenine uygun bir maışet temini yol ve yordamı ile hareket etmesi tavsiye edilmiştir.

Oysa günümüz Müslümanları istern, ister ticaret yapan, ister kendi adına ister başkası adına çalışan olsun, ister işçi ya da

memur isterse ifti veya müteşebbis olsun, İslami esaslara uygun yollarla kazanç elde etme konusunda büyük zafiyet gösterdikleri görülmektedir. Pratik hayattan Müslümanların zafiyetlerinden hareketle de ne yazık ki, zaman zaman İslamzinde haksız ve yersiz bazı ithamlarda bulunuluyor. Oysa, sorun İslam'ın kendisinde değil, Müslümanların dininznde var olanzretileri hayatlarına tatbik edememe; bu ilkeleri kişisel ve kurumsal hayatlarına yansıtamamalarında yatmaktadır. Çalışmanın temel motivasyonu budur.

Çalışmanın konusunun günümüz Müslümanlarının her alanda gelirlerini elde ederken İslami esasları dikkate alan bir hassasiyetle nasıl davranmaları gerektiğini anlamak için temel kaynaklar olarak kuşkusuz Kur'an ve Sünnete ve buradan çıkarılan itikadi ve fıkhî mülahazalara bakmak gerekir. Bu yolla son yıllarda hızla artan İslam iktisadı alışmalarınınzzne dairn önemli katkılar ortaya çıkabilecektir.

Bu çalışmada amaç, helal kazanç konusunu

¹ "İnsan, kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanır?" (Kıyamet: 36); "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yüklendi..." (Ahzab: 72). Kur'an'da bireyin sorumluluğuna dair ayetlerinzznde iki hususun olduğuna

dikkat etmekte fayda vardır: Bireyinzzgr iradesi ve kapasitesi. Dolayısıyla, tüm sorumlulukların bireyinzzgr iradesi ve onun bu yükü taşıyabileceği kapasite dikkate alınarak belirlendiğinin mutlaka vurgulanması gerekir (Yeşilyurt, 2005).

mümkün olduğunca sahih kaynaklardan derlediğimiz hadislerden hareketle incelemektir. Bunu yaparken elbette konuyla ilgili ayetler de dikkate alınacak ve günümüze dair değerlendirmeler yapılacaktır. Böylece, günümüzde Müslümanların çok önemli bir sorunu olan temiz ve helal yollardan kazanç elde etmek suretiyle ahlaklı bir iktisadi hayatı sürdürme konusunda Hz. Peygamber'in öğretilerinin ortaya konması, çalışmanın en önemli hedefidir. Elbette iktisadi hayata dair (özellikle ticaretle ilgili) hadisler üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak, literatürde helal kazançla dair temel hadis kaynaklarında yer alan hadislerin tamamını dikkate alan ve iktisadi bakış açısıyla hazırlanan bir akademik çalışmaya rastlanılmamıştır.

Bu itibarla, çalışma esasında Kütüb-i Sitte olarak bilinen temel hadis kaynaklarında helal kazançla dair hadislerin ve bunlarla irtibatlı ayetlerin iktisadi olarak yorumlanmasından ibarettir. Fakat, çalışmanın kapsamı oldukça geniş olduğu için, elimizdeki çalışmada sadece helal kazancın meşruiyetinin altında yatan temel dinamikler olarak insan fitratının (tabiatının) ya da yaratılış formatının buna uygunluğu, dolayısıyla, insanın muhannete muhtaç olmayıp onurunu koruması için piyasa şartları altında tevekkül halini muhafaza ederek maişet yolunda her türlü meşakkate katlanarak rızıkını temin etmesine, son olarak da bu hususta Hz. Peygamber'in hayatından örneklerle dair hadisler incelenmiştir.

2. İnsanın Fitratı, Erdemli Toplum İnşası ve El Emeği

İnsanın kendi el emeği ve alın terine üzerinden elde ettiği kazancın insanoğlunun doğasına/fitratına en uygun, en ahlaki ve kutsal olanı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira insan kendi ihtiyacını giderebilecek, kendisinin ve çevresinin maişetini temin

edebilecek fitratta yaratılmıştır. Yaratılış formatı olarak nitelendirilebilecek bu nitelik, insana başkasına muhtaç olmak yerine, çalışarak hem kendisinin hem de sorumlu olduğu başka insanların ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini, hatta diğer canlı ve cansız varlıkların da hayatta kalabilmesi için temiz ve canlı bir ekosistemin varlığını sürdürmesi insanın sorumluluğu altındadır.

Bu manada, sadece kendi çıkarını düşünen hızlı ve yüksek büyüme ve kar hırsı ile hareket eden insanoğlunun dünyaya nasıl bedel ödettiğini son zamanlarda olağanüstü tabiat olayları ile görüyoruz. Ahlak temelli bir kazanç sistemi vazededen İslam iktisat düşüncesinde böyle bir üretim ve tüketim ekosisteminin varlığı asla kabul edilemez. O bakımdan, helal kazançla dayalı bir iktisadi sistem, insanın hem kendi izzeti nefisini (onurunu) muhafaza ettiği hem de insanlığın tüm yaşam döngüsünü yaşanabilir kılan sistem olarak düşünölmelidir.

Zaten tabii düzen ilahi düzenin vazettiği esaslara göre yaratılmış ve kendi doğasında temizdir ve helal mantık üzere tasarlanmıştırdır. Onu kendi doğal, temiz ve helal mecrasından saptıran insanoğlunun bitmek bilmeyen ve sınırlandırılmayan arzu ve ihtiraslarıdır.

Nitekim Hz. Peygamber bir gün hutbede Cenab-ı Hakkın kendisine arkadaşlarına bazı şeyleri öğretmesini emrettiğini söyler ve devam eder: *“Kuluma verdiğim her mal helaldir. Ben bütün kullarımı hanif dini üzere yarattım. Onlara şeytan geldi, onları dinlerinden saptırdı. Onlara helal ettiğim şeyleri haram etti...”* (Müslim: 2865; Ahmed, IV: 162). Uzun bir hadisin başlangıç kısmında her insanın hanif dini, yani hidayeti kabul edecek fitrat üzere yarattığını (el-Hüseyni, 2016: 5/20); bu fitrat üzere yaratılan insana verdiği malların da esas olarak helal olduğunu söylüyor. Buradaki malların doğadan bozulmamış halleriyle el

emeği ve alın terinin ürünü olarak meşru sınırlar içerisinde elde edilen ürünler olarak anlaşılabilir. Fakat, şeytanın insanların fitratındaki tabiiiliği bozduğunu ve helal kılınan bazı şeyleri haram kıldığını ifade ediyor.

Burada üç hususa işaret etmekte fayda vardır: Bunlardan birincisi, tabiatı Yaradan'ın vazettiği kanunların onunla çatışması düşünölemeyeceğine göre, ilahi olanla tabii olanın mahiyetinin aynı olması zaten bir zarurettir. İkinci nokta, doğanın yaratılış itibariyle temiz ve hoş (tayyip) olduğu; dolayısıyla, insanın kirletmesinden önceki halinin her şeyiyle orijinal olduğu ve her şeyin doğrudan tüketilmeye hazır olduğu gerçeğidir. Bu itibarla, helal olan nesnenin aynı zamanda temiz ve hoş (tayyip, hijyenik) olması gerektiğinin de vurgulanmasında fayda vardır.

Üçüncüsü ise, merkantilizmin² ve özellikle de kapitalizmin³ el emeğinin ve alın terinin değerini zaafa uğratması konusunda tarihsel süreçle alakalı bir meseledir. Zira merkantilizm ve bilhassa kapitalizm öncesine kadar milyonlarca yıl üretim tarzı esas olarak el emeği ve alın teri esasına göre daha meşru ölçülerde yürüyordu. İnsan emeği-

nin sömürölmesine ve onun köleleştirilmesine dayalı ticari ve sınai kapitalist sistemlerin kışkırttığı aşırı kar hırsı ve çıkar maksimizasyonu kaygısı, el emeğinin ve alın terinin değersizleştirilmesi sürecini sistemli olarak başlatmış ve hızlandırmıştır. Yüksek teknoloji ve yenilik peşinden sürüklenen bir rekabet anlayışı el emeğinin ve helal kazancın tabii formatını da önemli ölçüde değiştirmiş ve tağşiş etmiştir. Bütün bunların sonucu olarak, insan emeği köleleştirilmiş ve değersizleştirilmiştir. Böylece, birinci derecede değerli olması gereken el emeği ve emek faktörü sermaye sahiplerinin uşağı haline getirilmiştir. Günümüzde ise, çok hızlı zengin olma uğruna alın teri ve helal lokma anlayışı büyük ölçüde unutulmaya yüz tutmuştur.

Nitekim hanıf din⁴ üzerine gönderilen Hz. İbrahim (Ali İmran: 67, 95) temiz yiyeceklerin tamamını yiyordu ve yenmesini söyliüyordu. Daha sonra Yahudiler bazı yiyecekleri yanlış yorumlarla kendilerine yasaklamışlar ve hanıf yoldan ayrılmışlardır. Tevrat nazil olduğunda da bu tavırlarından ötürü Allah onlara ceza olsun diye bazı yiyecekleri yasaklamıştır (Nisa: 160; En'am: 146). Kur'an bu gerçeği şöyle anlatır: "*Tevrat indirilmeden önce İsrail'in*⁵ kendi-

² Merkantilizm, coğrafi keşiflerle hemen hemen aynı dönemde başlayan ve yaklaşık olarak 15. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir tür ticari kapitalizm anlayışıdır. Milletlerin zenginliğinin kaynağını esas itibariyle sahip oldukları kıymetli madenlere bağladığı için, söz konusu iktisadi anlayış, dünyanın geri kalanını ve yeni dünyaların keşfini bu amaca dönük olarak kullanmış ve yer altı ve yer üstü kaynaklarının tamamını bir sömürü aracı olarak değerlendirmiştir.

³ Kapitalizm, yaklaşık olarak 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren etkili olan bir iktisadi sistemdir. Sistemin başlangıcı İngiltere'nin kuzeyinde başlayan tekstil ağırlıklı imalat süreçlerinin temsil ettiği *sanayi devrimi* olup, teorik arka planı ise 1876'da İskoçyalı ahlak filozofu Adam Smith tarafından *Milletlerin Zenginliği* eseri ile ortaya konmuştur. Bu hususlarda kapsamlı bir analiz için (Erdem, 2016)'ya bakılabilir.

⁴ Hz. İbrahim'in temsil ettiği '*hanıf dini*' ayette '*millet-i İbrahim*', yani *İbrahim'in dini* diye geçer (Ali İmran: 95). Genel olarak ifade etmek gerekirse, Kur'an-ı Kerim'de "*hanıflik, müşriklilik olmadığı gibi Yahudilik ve Hristiyanlık da değildir; Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir*" (Kuzgun, 1997: 35).

⁵ Müfessirler ayette geçen İsrail'in Yakup Peygamber olduğunu söyler; çünkü Yakup'un diğer adı İsrail'dir. Rivayete göre, Hz. Yakup ağır bir hastalığa (siyatik) yakalanınca hekimler veya kendi kendine deve etini ve sütünü yasaklar. Daha sonra gelen Yahudiler de bu yiyecekleri kendilerine yasaklamışlardır. Hamdi Yazır ayette ima edilenin bu olabileceğini söyler (Yazır, 1971: 2/1147; Karaman, Çağırıcı, Dönmez ve Gümüş, 2006: 632).

sine haram kıldıkları dışında, yiyeceklerin her türlü İsrailoğullarına helal idi..." (Ali İmran: 93).

Esasında Kur'an'ın insanoğluna yönelik nihai mesajı, Yaradan'ın bizzat kendi mahsulü olan tabii düzenle uyumlu olan ilahi düsturları kullanarak önce kendinden başlamak suretiyle düzenli, ahlaklı, adil ve makul, iki dünyada da hesap vermeye hazır ve sosyal sorumluluklarının farkında olmasıdır. Bu haliyle *insan-ı kâmil* olma peşinde doğruları hayata geçirmek ve yanlışları ortadan kaldırmak ('*emr-i bi'l-maruf, nehy-ani'l-münker*'; Ali İmran: 104) suretiyle iyilik peşinde erdemli bir toplum inşası için çaba sarf etmek, insanın yeryüzündeki temel amacıdır. Bu durum, esasında Allah'ın Kur'an'da insanı yaratış gayesi olarak vazettiği "*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. Ben onlardan rızık istemiyorum; Beni doyurmalarını da istemiyorum. Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır*" (Zariyat: 56-58) ayetinin tefsirinden başka bir şey değildir. Çünkü, İslam inancında kulluğun anlamı Allah'ın sözünü yeryüzüne hâkim kılmaktır. Helal kazanmak ve helal tüketmek, kulluğun vazgeçilmez bir parçası olarak görüldüğü için, insana bu gaye uğrunda çaba sarf etmesi zorunlu kılınmıştır. Ancak, rızık peşinde koşacağı derken aşırı hırs ve tamahkarlık yapmak yerine, kanaat ve tevekkül içerisinde bir yaşam tarzına sahip olması tavsiye edilmiştir.

Neticede, '*kaderin gayrete âşık olduğu*'

atasözünde de belirtildiği gibi, gerekli *kesb* çabasını gösterdikten sonra, kendisine takdir edilen rızıkını almadan bu dünyadan geçmeyeceği belirtilmiştir. Zira hadisi şe-

rifte şöyle ifade edilmiştir: "*Ey insanlar! Allah'tan (hakkıyla) sakının ve rızıkınızı güzel yoldan isteyin. Hiç kimse (Allah'ın kendisine takdir ettiği) rızık —geç de olsa— elde etmeden ölmeyecektir. Öyleyse Allah'tan (hakkıyla) sakının ve rızıkınızı güzel yoldan isteyin. Helâl olanı alın, haramdan sakının!*" (İbni Mace, Ticaret: 2). Bu itibarla, yukarıdaki ayette de belirtildiği üzere, kul rızık uğruna çaba sarf etmek dahil kulluk vazifesi için uğraş verecek, Allah da rızıkını verecektir. Allah bunun için maddi bir karşılık (rızık) bekliyor olmayacaktır (Zariyat: 57-58).

Böyle bir toplum elbette kendine özgü bir medeniyet tasavvuruna sahip olacaktır. İslam geleneğinde sıklıkla dile getirilen ve 'büyük cihat' olarak bilinen insanın olgunlaşma süreci tam da bununla ilgilidir. Nitekim, bazı tasavvufi oluşumlar ve bunlarla yakın temas halinde olan fütüvvet ve ahilik gibi oluşumlar, mensuplarının mutlaka bir meslek erbabı olmasını, el emeği ve alın teri üzerinden rızıkını temin etmesini şart koşar. Esasında bu şart insanın sadece maddi rızıkının değil manevi rızıkının (seyri sülûkunun) da vazgeçilmez bir parçası olarak görülür. O bakımdan, bizim kanaatimize göre, *İslam medeniyeti bir alın teri ve helal lokma medeniyetidir*. Zira alın teri ve el emeği olmadan mahlukatın değeri tam olarak anlaşılabilir. Dahası, Yaradan'ın kudreti karşısında insanın kapasitesi tam olarak anlaşılabilir, kulluğun ve şükürün manası tam olarak ortaya çıkamaz.

İnsanın yaradılışındaki orijinal formatı⁶ ile alın terine (kol ve veya beyin gücüne) dayalı rızık temini arasında yakın ilişki İsrâ Suresi'nde şöyle açıklanır: "*Andolsun ki biz insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık.*

⁶ Günlük dilde kullanılan tabir ile bir anlamda insanın 'fabrika ayarları' da denebilir. Zira Kur'an insanın ilk yaradılışta Rabbine ilahi düzene uygun davranacağına dair söz verdiğinden bahseder ve Hz.

Peygamber de "*her doğan çocuk mutlaka İslam fıtratı üzere doğar ...*" buyurur (Buhari, Cenaiz: 80, Sünne: 17, Kader: 3; Müslim, Kader: 22-25).

Karada ve denizde taşıtlara yükledik ve temiz yiyeceklerden onları rızıklandırdık. Onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık” (İsra: 70). Yani, insan el emeği ve alın teri ile rızkını temin etmeyi bırakıp, a gözlülüğün esiri olarak meşru olmayan yollardan hak etmediği kazanç peşine düşmemelidir.

Esasında böyle bir anlayış, geleneksel (neoklasik) iktisat anlayışının aksine, kaynak temininde karşılaşılan sınırlılığı genel olarak kaynakların mevcudiyetine değil, onların gereksiz ve etkinsiz kullanımına bağlar-ken; malların ve hizmetlerin kullanımı aşa-masında da ihtiyaçların sonsuzluğu yerine sınırlılığına işaret etmektedir. Zaten insanın kendi el emeği ile temin ettiği kaynakları (girdileri) sınırsızca (sorumsuzca) kullanması, pek makul gözükmemektedir. Zira akıllı bir insanın el emeği ile elde ettiği kazancını savurgan bir Şekilde harcaması düşünülemez. Çünkü, o kaynakların esas sahibi Allah’tır ve insana gayreti nispetinde nasip olmuştur. O bakımdan, yeryüzünün kaynaklarının etkinsiz bir Şekilde savurganlık yapılarak kullanılması haram olduğu bilindiğinde, kullanılan girdilerde (kaynaklarda) ve bunların kullanım (tüketim) aşamasında başkalarının da hakkı olduğu düşünülecektir. Başka bir ifade ile, kaynak israfı ya da kaynakların etkinsiz tahsisi aynı zamanda bir kul hakkı meselesi olarak düşünmekte fayda vardır. Ama kolay, hızlı ve hakkaniyete uygun olmayan yollarla kazanılan gelirin ihtiyaç-ötesi istekler için bol bol harcanması anlaşılabilir bir durumdur⁷. Buna ilave olarak, kullanım (tüketim) aşamasında bitmek bilmeyen arzu ve ihtirasların peşinde koşmak yerine, inanç, ahlak ve rfi kuralların çevrelediği

akıl ve vicdan muvacehesinde gerçek ihtiyaçlar dikkate alınacaktır.

Medeniyetlerin kalıcılığı, yukarıda sıralanan ilkelerin sürdürülebilirliğine bağlı olacaktır. Bütün bunların temeli ise, herkesin kendi hakkına razı olduğu ve iyiliği artırıp fenalığı azaltmak için yarıştığı bir yaşam biçimi olan el emeğine, alın terine ve helal, yani meşru kazanca dayanır. Bundan ayrılan kişiler ve toplumlar meşruiyeti terk etmiş demektir. Oysa meşruiyet sınırlarının terk edildiği bir dünyada medeniyetlerin refah ve mutluluk tasavvuru kalıcı ve kapsayıcı olamaz. Öyle olsaydı zaten bugün *kapsayıcı büyüme* için yeni çözüm arayışları olmazdı. Nitekim zengin diye bilinen toplumlar burada ortaya konulan alın terine dayalı ve ahlak temelli meşru kazanç ilkelere uygun olarak gelir elde etselerdi, bunun kullanımında da bu kadar sorumsuz ve obur davranamayacaktır. Bu durumda, söz konusu toplumlar ne kaynakları kullanırken ne de tüketirken bu kadar sorumsuz davranamayacaklardı.

Kaldı ki, inanan kişinin helal yoldan kazandığı gelirini israf etmeden ihtiyacı nispetinde kullandıktan sonra, kalan tasarrufunu iddihar olarak tutmak yerine, bir kısmını Allah rızası için topluma ve devlete infak mekanizması ile kullandıktan sonra kalan büyük kısmı yatırıma dönüştürmesi, (ya kendisi kullanarak yahut borç vererek), sonunda da Őkrn eda etmesi *bereketin* kapısını aralayacaktır. Bu mekanizma, zaten malın alın terine dayalı helal yoldan kazanılmasıyla başlayıp, ihtiyaç temelli tüketimi ve etkin üretim mekanizması ile toplumla paylaşılması (infak) sonucunu verecek ve bunun sürekli olarak büyümesini

⁷ Nitekim halk arasında henüz kazanma çağına gelmeden babasının aldığı (lüks) otomobilleri Őımarık/hor bir Şekilde kullanan gençler için ‘baba malı

olduğu için böyle kullandığı, oysa kendi kazancı olsaydı böyle kullanmayacağı’ söylenir.

sağlayacaktır⁸. Kaldı ki, helal kazanç kaygısı taşıyan bir Müslümanın sorumluluğu sadece kendisinin ve ailesinin maişetini temin etmekle sınırlı değildir; akraba-i taallukatı (hısım-akrabası) ile diğer Müslümanların ve tüm insanlığın ihtiyaçlarının karşılanması ve refah düzeylerinin yükseltilmesi olmalıdır. Zira ‘*İnsanların hayırlısının insanlara yararlı işler yapanlar*’ olduğu ilkesi, Müslümanın temel stratejisi olmalıdır.

Oysa israf araştırmaları somut olarak gösteriyor ki, bugün Türkiye’nin de içinde yer aldığı neredeyse tüm dünyada insanlar hemen her alanda ihtiyaçlarına göre değil, ağırlıklı olarak isteklerine göre tüketiyorlar. Örneğin, Türkiye üzerine yapılan ve Ticaret Bakanlığı’nın yayınladığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, isteğe bağlı keyfi tüketim oranı yaklaşık olarak dışarıda yemek yemede %63, tatile gitmede %66, otomobil kullanmada %52, taksiye binmede %61, klima harcamasında %53, bisküvi, çikolata vesairede %76 olarak tespit edilmiştir. Satın alınan gıdaların genel olarak %23’ü çöpe atılabiliyor; üst gelir gruplarında bu oran %33’e çıkıyor. Çöpe atmanın gerekçesi olarak dörtte üçü ise, soğutma cihazlarının bu kadar yaygınlaştığı ve geliştiği bir çağda ‘bozulma’ olarak gösteriliyor. Günlük ekmek israfının 6 milyon adet olduğu, su, elektrik, ev eşyası, giyim-kuşam ve diğer pek çok alanda israfın haddi hesabı bulunmuyor (Babaoğul vd, 2018).

Ayrıca, Birleşmiş Milletler 2021 yılı Gıda İsrافی Endeksi Raporu’na göre, dünya ge-

nelinde her yıl toplam 931 milyon ton gıda israf ediliyor. Hazır gıdanın %17’sinin çöpe gittiği söyleniyor. Kafalarda canlanması için söylemek ve somutlaştırmak gerekirse, her biri 40 tonluk 23 milyon kamyon dolusu gıda demektir. Bu da dünyanın uzunluğunun yedi katına tekabül etmektedir. İlginç olan bir nokta ise, bu israfın %61’inin evlerde gerçektelemiş olmasıdır. Türkiye gıda israfının en fazla gerçekteleştii ülkeler arasında üçüncü sırada yer alıyor ve her yıl kişi başına evlerde 93 kilo, restoranlarda 28 kilo ve satış noktalarında 16 kilo yiyecek çöpe atılıyor. Rapora göre, gıda israfının en fazla tespit edildiği ilk dokuz ülke sırasıyla Hindistan, Nijerya, Endonezya, ABD, Pakistan, Brezilya, Meksika, Bangladeş ve Etiyopya olup; bunlardan beşinin Müslüman olması ise (hatta Hindistan’ı da dikkate aldığımızda altı ülke), helal kazanç, helal tüketim ve israf ilişkisi bakımından düşündürücüdür. Aynı zamanda ABD dışında bu ülkelerin önemli bir kısmında nüfuslarının dikkate değer bir nispetinin yoksulluk sorunu ile boğuşuyor olması dikkat çekici bir husustur. Kişi başına gıda israfı bakımından ise, ilk dokuz ülke yine ya az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerden oluşmakta ve Türkiye bu sıralamada ne yazık ki Kongo ve Meksika’dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Daha doğrusu, Türkiye kendi ölçeğinde en fazla gıda israfının yapıldığı bir ülkedir. Bu sonuç, Müslüman kimliğimizin, büyük bir millet, devlet ve medeniyet birikimine sahip olma iddiamız bakımından oldukça düşündürücüdür (Ünlü, Dünya

⁸ Bereket konusunda bir hadiste şöyle denir: “*Kim ki rızkının bereketlenmesi, ömrünün uzaması kendisini sevindirirse, o kimse sıla-i rahmetin*” (Buhari: 965). Kaldı ki, bereket meselesi hadislerde sadece mal üzerinden değil, ömür üzerinden de açıklanmıştır. Nitekim en son bahsedilen hadisin ikinci kısmında akraba ve yakınları ziyaretin ömrü uzatacağı,

hatta bir başka hadiste ise on kat uzatılacağı (“*Bir kimse sıla-i rahm eder de ömründen üç gün kalmış bulunursa, Allah onun ömrünü otuz seneye uzatır*”) bildirilmektedir (Buhari: 966). Başka hadislerde ise, yine ömrün uzaması kişinin anasına ve babasına iyi davranması ile ilişkilendirilmiştir (Buhari: 965-966).

Gazetesi: 12.4.2021; <https://baslangicnoktasi.org/2021-bm-gida-israfi-raporu-turkiye-gida-israfinda-ilk-siralarda/>).

3. Helal Kazançla Muhannete Muhtaç Olmamak ve İnsan Onurunu Korumak

Helal kazancın esas amacı, kişinin kendisini ve ailesini başkasına, hele de geri çevrilerek aşağılanacağı, azar işiteceği ve onunun zedeleneceği birine (muhannete) muhtaç hale getirmemektir. Bu hususta ana temayı en net ortaya koyan ve en çarpıcı hadisi şeriflerden biri Zübeyr bin Avvam'dan rivayet edilen şu hadistir: “Sizden birinizin urganını alıp (dağa gitmesi), sırtında bir bağ odun getirip satması ve böylece Allah'ın onun itibarını koruması, bir şey verip vermeyecekleri belli olmayan kimselerden dilenmesinden daha hayırlıdır” (Buhari, Zekat: 50; el-Hüseyini, 2016: 2/239). Bu konuda yine Buhari'de Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği oldukça benzer bir hadis daha var: “(Hayatım yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki,) sizden herhangi birinizin (ipini alıp dağdan) arkasına bir bağ odun yükle(nerek getirip sat)ması, herhangi bir kişiden istemekten çok hayırlıdır. (Kim bilir?) o da ya verir (minnetine girersin) yahut vermez (zilletini çekersin!)” (Zebidi, 1980: 6/371) buyurulmuştur. Dikkat edilecek olursa, son hadiste ek olarak minnet ya da muhannet vurgusu yapılmış; böylece, insan onurunun zedelennememesi gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Çok etkileyici başka bir rivayete göre, Peygamber Efendimiz bir gün Sa'd b. Muaz'ın elini sıkarken iki elinin nasırları dikkatini çeker ve sebebini sorar. Muaz: “Çoluk çocuğumun ihtiyacına harcamak, onların rızkını temin etmek için hurmalığımda kürekle

çalışıyorum” deyince, Rasulullah onun elini öptüler ve buyurdular ki: “İşte Allah'ın sevdiği iki el” (İbn Hacer, el-İsabe: II/38; akt. Şeybani: 41). Bu rivayet tam olarak el emeğine, kol gücüne, alın terine dikkat çekmekte ve insanın bu yolla geçimini temin etmesinin kutsallığının altı çizilmektedir. Başka bir ifade ile, bu hadisi şerifte el emeği ile kazanç temininin şerefli bir davranış olduğu, tembellik sonucu başkasına muhtaç olmanın ise Müslümanın itibarını zedeleyebileceği belirtilerek; Kur'an'da belirtildiği üzere (İsra: 70) emrine karada, denizde, havada her türlü imkân verilmişken, insanın izzetini ve şerefini koruması tavsiye edilmiştir. Başka bir ifade ile, onurlu insan ve onurlu yaşamın vazgeçilmez şartı, helal lokma ile beslenen bir bedene sahip olmaktır. Onun içindir ki, İslam'da her zaman “... veren el alan elden üstündür”⁹ ilkesi benimsenmiştir (Buhari: Zekât: 18; Müslim, Zekât: 94, 106; Ebu Davud, Zekât: 28; Nesei, Zekât: 2521).

Gazali'nin aktardığı bir hadiste ise şöyle denilmiştir: “Hz. Peygamber günün birinde ashabıyla beraber oturuyordu. Ashâb-ı Kirâm güçlü, kuvvetli ve sabahın erken saatlerinde çalışmaya giden bir genç görürler ve şöyle derler: Bu gence yazık! Keşke gençliğini ve kuvvetini Allah yolunda sarf etseydi. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur: *Böyle söylemeyin! Eğer bu genç nefesine yardım etmek, nefisini dilencilikten korumak ve insanlara muhtaç olmak için çalışıyorsa, onun bu çalışması Allah yolundadır. Eğer düşkün ebeveyninin nafakası veya zayıf olan çoluk-çocuğunun nafakası için çalışıp onları kimseye muhtaç etmemek ve dilenmekten korumak gayesini güdüyorsa bu da Allah yolundadır. Eğer*

⁹ Bu hadis bazı rivayetlerde doğrudan dilencilikle irtibatlı ele alınmıştır. Ana teması ihtiyaç sahiplerine verilen sadakadır ve bu sayede insanların asli

ihtiyaçlarının giderilip sefaletten kurtarılması (hatta zengin olmasının sağlanması)dır (Nesei, 1981, Zekât: 81-83; Müslim, 1979, Zekât: 95-96).

böbürlenmek ve servetinin çokluğuyla arkadaşlarına karşı gururlanmak için çalışıyorsa, onun çalışması şeytan yolundadır” (Gazali, 1979: 4/9)¹⁰.

İnsanın en değerli varlığı hiç şüphesiz iz-zet-i nefsidir; bugünkü tabirle onuru, şerefi, vakarı ve haysiyetidir. Onurunu kaybeden birinin sahip olduğu diğer varlıkların hiçbir anlamı yoktur. Dolayısıyla, insanın koruması gereken öncelikli varlığı onurudur. Kendi onuruna, vakarına ve haysiyetine saygı duymayanın başkasından saygı beklemesi de anlamlı olmayacaktır. Kaldı ki, kendi onuruna ve vakarına saygı duymayan birine de hiç kimse itibar etmeyecektir.

Anadolu kültüründe *kötü komşu* ya da *mu-hannet* diye bir tabir vardır. Kapısına gelen ihtiyaç halindeki komşusunu geri çevirir veya geri getirmesi geciktiğinde ‘daha doğurmadı mı?’ der ya da en küçük bir sorun yaşandığında hemen başına kakar. Bundan dolayı, insanlar genellikle ‘Allah hiç kimseyi muhannete muhtaç etmesin’ diye birbirine dua eder; hatta ‘muhannete muhtaç olmaktansa Allah canımı alsın’ diye yakınıdır. Eskiden bazı kadınlar eşi tembellik yapan, düzenli bir işi olmayan, çalışmayan ve evine yeterince gelir getirmeyen kocalarına kendilerini muhannete muhtaç etmemesi, çoluk çocuğunun onurunu zedelememesi için yalvarır, yakarır; hatta bu yönde daha fazla gayret sarf etmesi için araya ailenin ve mahallenin büyüklerini sokarlardı. ‘Evi dişi kuş yapar’ sözü de aynı doğrultuda Anadolu kadınının eşinin ve kendisinin kazancına sahip çıkmasını ve ailesini başkasına muhtaç etmemek için havâic-i asliye-

den olan bilhassa mesken ihtiyacını hal-letme konusundaki hassasiyetini ifade etmek için kullanılır.

Hız. Peygamber de bir hutbe iradında Cenab-ı Hakkın diliyle bazı arkadaşlarına bazı hususları öğretmesi gerektiğini söyler ve iradın bir yerinde; “... *Cehennemlikler de beştir: ... (iyi ya da kötü her şeyin peşinden koşan) ailesini ve servetini umursamayan (kaygısız)*¹¹ ...” (Müslim: 2865; Ahmed, IV: 162; sunnah.com) der. Başka bir ifade ile, tembellik edip, ailesinin geçimini ihmal eden ve onları başkasına muhtaç eden kişinin cehennemlikler arasında olduğu ifade edilmiştir. Çevremizde bu şekilde tembel, girdiği işte kaytaran, sahtekarlık yapan, hırsızlık yapan, işyerine uygun hareket etmeyen, huzursuzluk çıkaran; ardından da işsiz kalan birçok kimseyi görürüz. Bu gibi sorumsuz kişilerin bedelini maalesef ailesi ve çocukları maddi manevi olarak öderler. O aile huzurlu olmaz; ya sürekli kavga ile devam eder ya dağılır veya daha kötü şekilde sonuçlanır. Ayrıca, o şekilde yetişen çocuklar daha sonra mutlu bir aile yuvası, huzurlu ve başarılı bir iş hayatı kurmakta zorlanırlar, hatta topluma uyumları da genellikle sorunlu olur. Kısacası, bastırılmış psikoloji ile yetişen çocukların asabi ve intikam hırsı ile davranma potansiyeli yüksek olur.

Bu konuda Anadolu insanının irfanını yansıtan bazı türkü sözlerinde muhannet konusu dile getirilir. Nurettin Dadaloğlu’nun yazarı olduğu aşığıdaki meşhur türkünün sözleri herhalde bu hissiyatı çok güzel ifade eder:

*Kadir Mevlam senden bir dileğim var:
Beni muhannete muhtaç eyleme.*

¹⁰ Taberânî, Ka'b b. Acre'den zayıf bir senetle rivayet etmiştir.

¹¹ Halk arasında ‘kolay akıllı’ ya da ‘yeğın akıllı’ kimse denir ve gerçekten de hesabını-kitabını bilmez; kazancının kıymetini bilmez, ailesini geçindirmekten aciz, zayıf karakterli zavallı bir kişidir.

*Eğer muhannete muhtaç eylersen,
Kara topraklara gark eyle beni.*

*Muhannetin suyu bulanık akar,
Aktığı yerleri sel olur yıkar.
İyilik etmeden başına kakar,
İşte böylesine muhtaç eyleme.*

*Muhannetin sözü zehirden oktur,
Hüsnü kereminle rahmetin çoktur.
Sağ elin sol ele faydası yoktur,
Sağ gözü sol göze muhtaç eyleme.*

Bu hususta Osmanlıca hat sanatı ustalarının severek yazdıkları güzel bir temenni (dua) vardır:

*Ya Rab! Beni bana muhtaç etme!
Muhtaç isem, ancak Sana muhtaç olayım.*

Bir başka güzel deyiş şöyledir:

*Ne muhtacına muhtaç olayım,
Ne de muhtacının başına taç olayım.*

Aynı derin irfanı Türk hat sanatı levhalarında da görmek mümkündür. Nitekim sık kullanılan ve hadis olduğu belirtilen meşhur bir güzel deyiş vardır: “*el-Kâsibu Habibullah*”; yani, “çalışan/kazanan Allah’ın dostudur”¹². Bu güzel ifade büyük hattat Sami Efendi tarafından 1314/1898 yılında bir *celi taliyk* hat levhası olarak yazılmış ve *İstanbul Kapalı Çarşı*’nın 9. Kapısı olan *Fesçiler Kapısı* üzerine yerleştirilmiştir. Levha orijinal haliyle hala durmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: “el-Kasibü Habibullah” Hat Levhası

Kaynak: <https://www.facebook.com/istanbul-100843060022782/photos/a.435701183203633/1423426927764382>.

Günümüzde hala insanlar kimseye muhtaç olmadan helal yoldan kazançlarını temin edip, geçimlerini sağladıklarını, çocuklarını o şekilde okuttuklarını baş-göz ettiklerini (evlendirdiklerini), oturdukları evi o şekilde aldıklarını çocuklarına ve dostlarına gururla anlatmak için, önce bu fırsatı kendilerine bahşeden Yaradan’a şükrederek, onurla bahsederler: ‘Allah’a şükür elimin emeğiyle, bileğimin gücüyle, elimin nasırıyla, alnımın teriyle, gözümün nuruyla yoğurarak kazandım’. Yani, onurlu bir Müslüman, alnı dik onurlu bir yaşam için helal lokmasını haramla karıştırmamaya dikkat eder. Anadolu insanı güvenilir, mert kişiler için ‘helal süt emmiş’ derler. Gerçekten de Anadolu kadını çocuğunu mümkün olduğunca abdestli olarak emzirmeye dikkat ederdi. Ne kadar zor olursa olsun, kişinin şartları zorlayarak

¹² Ünlü Hattat Sami Efendi (1838-1912) tarafından 1903 yılında yazılan ve Türkp petrol Vakfı Kütüphanesi’nde muhafaza edilen 50x135 cm ebadında *celi taliyk* levhadır. Kaynağı belirtilmeden hadis olarak belirtiliyor (Derman, 1990: 33); ancak, araştırmalarımız sonucunda kaynağına ulaşamadık. Yine Sami

Efendi tarafından 1314/1898 yılında *celi taliyk* olarak yazılan aynı hat levhası *İstanbul Kapalı Çarşı*’nın 9. Kapısı olan *Fesçiler Kapısı* üzerinde orijinal haliyle hala durmaktadır (gambarkalig-rafi.com).

kendi işini kendisinin görmesinin en iyi yol olduğunu anlatmak için halk arasında kullanılan bir diğler anlamlı Anadolu deyişii daha vardır: Kurda sormuşlar; ‘neden boyunun kalın?’ diye... O da: ‘işimi kendim görürüm de ondan’ demiş, derler.

Bu vesile ile, sokaklarda, alışveriş merkezlerinin kapısında, park yerlerinde ve cami avlularında el açıp dilenmek yerine, çöplerdeki atıklardan kâğıt, şişe, kutu, kapak, demir ve metaller gibi geri dönüş malzemeleri toplayıp bunları satarak geçimini temin eden bu onurlu insanları yermek yerine takdirle karşılamak, yukarıdaki hadislerin ruhuna uygun olarak tam anlamıyla Müslümanca bir tavır olacaktır. Bunun da ötesine geçip, imkânı olanların bu haysiyet timsali insanların elinden tutup işe almaları erdemli bir davranış olacak; aksi yönde hareket edenler için de örneklik teşkil edecektir. Böylece Müslümanlar ‘Allah’tan sakınmalarının’ (Maide: 2) gereği olarak kendi aralarında ‘iyilikte ve takvada yardımlaşmayı ve yarışmayı’ (Maide: 2) teşvik ederek; ‘iyiliğın hâkim olmasına ve kötülüğün ortadan kalkmasına’ (Ali İmran: 104) katkı sağlamış olacaktırlar. Zira bu davranış tarzı, esasında ‘kurtuluşa erebilmeleri için’ (Ali İmran: 104), sosyal ve iktisadi olarak ‘birbirlerini hayra davet etmeleri’ (Ali İmran: 104) gerektiğinin bilincinde olan erdemli bir toplumun tipik bir karakteristik özelliğidir.

4. Helal Kazanç, Pazar Yerleri ve Tevekkül Anlayışı

Kur’an’ın ve hadislerin ruhunu, Hz. Peygamber’in, ashabının ve diğler peygamberlerin yaşam tarzları ile tabiin ve daha sonraki asırlardaki İslam medeniyetlerinden süzülüp gelen müktesebat Müslümanların hak, hukuk ve ahlak temelli meşru (helal) yollardan kazanç peşinde koşması gerekti-

ğini, pazar yerlerinin iyi değlerlendirilmesinin önemine işaret etmişler ve bu doğrultuda hisbe, narh ve fütüvvet-ahilik gibi kurumsallaşmış uygulamalara gitmişlerdir. Esasında, pazar yerleri hak, hukuk, ahlak ve rekabet ilkeleri çerçevesinde işletilir ve denetlenirse, rızkın bereketlendiğı mekanlara dönüşür ve “rızkın onda dokuzu ticarettedir” (ibni Hacer el-Askalani, VII: 352; akt. Kallek, 2012: 134) hadisi buralarda oluşur.

Örneğın, tabiinin büyük alimlerinden Ebu Kulûbe’nin bir öğrencisine ‘pazar yerlerinden ayrılmamasını, alışverişe devam etmesini; çünkü zenginliğın insanlara muhtaç olmadan afiyet içinde yaşamak olduğunu’ söylemesi önemli bir tespittir (Gazali, 1979: 4/13). Yine aynı zatın bir başkasına: “Seni maişetini temin etmek için çabalar-ken görmem, seni mescidin köşesinde görmemden daha sevimli gelir bana” demesi, gerçek İslami bakış açısını ortaya koymak bakımından çok değlerlidir (Gazali, 1979: 4/14). Zira tabiin uleması, Peygamber’in ashabını görmüş ve birinci elden Kur’an’ın ve hadislerin anlamını öğrenme fırsatı bulmuşlardır.

Zaten Kur’an “namaz kılındı mı artık yer-yüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasip arayın...” (Cuma: 10); ama “... Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır” (Cuma: 11) buyurmuştur. Peygamber Efendimiz de bunu teyiden Hz. Ömer’den gelen bir rivayetle şöyle buyurmuştur: “Siz Allah’a hakkıyla tevekkül edebilseniz, sizleri de kuşları rızıklandırdığı gibi rızıklandırırđı: Sabahleyin aç çıkar, akşama tok dönerdiniz” (Tirmizi, Zühd: 33). Bu hadis İslam’ın iktisadi hayata, çalışmaya, alın terine ve tevekküle bakışını net olarak anlatmaktadır. Zira insanlar da kuşlar gibi geceyi tam olarak istirahat vakti olarak değlerlendirip, gündüzü de sabahın erken saatinden itiba-

ren rızık aramaya ayırıp tüm imkanları kullanarak gayret sarf edip, gerisini Allah'a bırakarak tevekkül, şükür ve kanaat etse-lerdi, onlar da akşam olduğunda rızıkla-ryla tok dönerlerdi. Ama geceyi başka amaçlarla kullanıp, sabah vakitlerini uyku halinde, günün geri kalanını da tembellikle veya verimsiz olarak geçirip, ardından da ele geçene kanaat getirilmez, nankörlük edilirse, önümüze İslam'ın özü ile hiç alakası olmayan bir hayat tarzı çıkmış olur. Çünkü, İslam inancına göre, rızıkın bereket-lenmesinin (ziyadeleşmesinin, iktisadi ola-rak büyümenin) temel şartı, elde edilen ka-zanca şükredilmesidir: "... *Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım...*" (İbrahim: 7).

İnanmak gerekir ki, Müslim'de yer alan bir hadiste de belirtildiği gibi, Allah'ın mülkü, gücü ve rahmeti sonsuz olduğu için, insan-ların tüm taleplerini karşılasa bile bu ondan

kayda değer bir eksikliğe yol açmayacak-tır¹³. Zaten "... *her şeye kadir*" ve "... *dile-diğini hesapsız rızıklandıran*" (Ali İmran: 26-27), "... *dilediğine rızıkını bollaştıran da daraltan da...*" (Zümer: 52; Ra'd: 26), "... *kullarından dilediğine rızıkı seren de kı-san da...*" (Ankebut: 62) O değil midir?¹⁴

5. Hz. Peygamber'in Kendi Hayatından Örnekler

Peygamber Efendimiz Allah'ın lütfuna ve ashabının kendisi için her şeyi yapabilece-ğine rağmen, kendisinin ve ailesinin tüm ihtiyaçlarını tıpkı daha önceki peygamber-ler gibi, kendi el emeği ve alın teri ile kar-şılamış ve ihtiyaçlarını çoğu defa asgari se-viyede temin edebilmiştir. Dolayısıyla, her konuda olduğu gibi bu konuda da ümmet-ine güzel örnek ('*üsve-i hasene*') olmuş-tur. Nitekim bir Yahudi ile yaptığı ticaret bunun en güzel örneğidir. Buhari'nin Enes bin Malik'ten aktardığı bir hadisi şerifte

¹³ Ebû Zer'den rivayetle, Hz. Peygamber Allah-u Teala'dan yaptığı rivayete göre şöyle buyurmuştur: "*Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım ve sizlere de haram kıldım. Dolayısıyla, asla zulmet-meyin. Ey kullarım! Hepiniz delalet üzeresiniz, hi-dayet verdiğim hariç. Dolayısıyla Benden hidayeti isteyin Ben de vereyim. Ey kullarım! Hepiniz açsınız, doyurduğum hariç. Dolayısıyla, Benden doyur-lamak isteyin, Ben de doyurayım. Ey kullarım! He-piniz çıplaksınız, giydirdiğim hariç, dolayısıyla Benden giydirilmek isteyin, giydireyim. Ey kulla-rım! Hepiniz gece-gündüz günah işleyip duruyorsu-nuz ve Ben de bütün günahları bağışlayayım. Dola-yısıyla Benden istiğfar isteyin Ben de bağışlayayım. Ey kullarım! Bana zarar verecek herhangi bir zarar veremezsiniz. Aynı şekilde fayda verecek bir iyilik de yapamazsınız. Ey kullarım! Eğer sizin baştan sona hepiniz insanların, cinleriniz, en takvalı ku-lun hâli üzere olmuş olsanız, bu Benim mülkümden bir şeyi artırmaz. Ey Kullarım! Eğer sizin baştan sona hepiniz insanların, cinleriniz, en kötü kalpli kulun hâli üzere olmuş olsanız, bu Benim mülkümden bir şeyi eksiltmez. Ey kullarım! Eğer sizin baş-tan_sona hepiniz insanların, cinleriniz bir hâl üzere olup, Benden bir şeyi isteseler, Ben de hepi-nizin istediğini versem, bunun Benim mülkümden eksilteceği, bir iğnenin denize sokulup çıkarılması durumunda alacağı sudan fazla değildir. Ey kulla-*

rım! Bunlar ancak sizin amelleriniz olup, sizin (he-sabınıza) sayıyorum, sonra da size karşılığını vere-ceğim. Dolayısıyla her kim bir hayır görürse Al-lah'a hamd etsin. Kim de bundan başkasını görürse ancak kendi nefsinin kinasın" (Müslim, Birr: 55).

¹⁴ Ya da başka bir Surede ifade edildiği gibi; "... *bi-lesiniz ki hidayetime uyan artık ne sapar ne de bed-baht olur. Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mut-laka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz*" (Taha: 123-24). Taberi Tefsiri'nin yorumuna göre, bu ayette bahsedilen "*Allah'ı anmaktan yüz çevirme, Allah'ı inkâr etme, O'nun gösterdiği yolu beğenmeme, öğütlerine ku-lak asmama gibi manalarla açıklanmıştır*". Yine bu-rada geçen '*maişeten danken*'; yani, '*dar bir geçim*' ya da '*meşakkatli/sıkıntılı hayat*'ın mahiyetini ve nerede olacağını ilk dönem müfessirler farklı yo-rumlamışlardır. Bu sıkıntıların bu dünyada olabile-ceği gibi, kabir hayatı aşamasında veya âhirette ya-şanabileceği rivayetleri vardır. Dünya hayatında sı-kıntı çekildiği takdirde, bu kişilerin maddî açıdan bolluk içinde olsalar dahi, "inançsızlığın, yanlış he-deflere yönelmenin, haram yollardan kazanmanın verdiği psikolojik baskı altında büyük bir darlık ve sıkıntı hissedecekleri, Allah'ın hoşnutluğunu ka-zanma amacının mutluluğundan yoksun kalmanın ıstırabını tadacakları şeklinde" yorumlanmıştır (Ta-berî, XVI: 225-227; akt: Karaman vd., 2007: 3/658).

“rivayet olunduğuna göre, mşrn-ileyh demiştir ki: (Bir def’a elimde) bir arpa ekmeği ve bir miktar bayat yağla Neb (sav) `e vardım. (O sırada) Neb (sav) (demir) bir zırhını Medne `de bir Yahudiye rehnederek ondan ailesi(ni infk) için (vde ile bir miktar¹⁵) arpa almak üzere idi. Bu halde Reslullah `ın: “Muhammed (sav) `in ehl-i beyti yanında ne bir s¹⁶ buğday, (ne de) bir s ` dne akşamlayabildi”, buyurduğunu işittim. (Enes devamla): Hakkaten Reslullah `ın hnedn içinde (lzm `l-infak) dokuz kadın vardı, (diyor)” (Buhari, By: 966; Nesei: 4584, 4585, 4625-26; Tirmizi, By: 1215).

Hadisten de anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber ailesinin geçimini temin için bir Yahudi`den vadeli olarak bir miktar arpa alıyor ve karşılığında da zırhını rehin olarak bırakıyor. Hadisin devamında ise, Rasulullah`ın ailesinin çok az miktarda buğday ve dne (tahıl) ile günü geçirdiği ifade ediliyor. Hatta hanesinin buğunn ölçü birimi ile hiçbir gün üç kilo buğday ve dane ile akşamlamadığı ifade ediliyor. Hz. Peygamber`in etrafında kendisi için her şeylerini feda etmeye hazır birçok yakın aşab ve akrabaları varken bir Yahudi`den borçlanması, etrafındaki hiç kimseye yk olmamak, minnet duygusu taşımamak ve kt kanaat de olsa tamamen kendi el emeği ile geçinmeyi tercih etmek istemesinden kaynaklanmıştır (Zebidi, 1980: 6/368). Gerçekten de İbni Abbas şöyle demiştir: “Raslullah vefat etti, O`nun zırhı ailesi için aldığı yirmi ölçek arpa karşılığında rehin edilmışti” (Tirmizi, By: 1214; Nesi, By: 83; İbn Mce, Rhn: 1).

Yine Hz. Âişe`den rivayet edilen bir hadise göre; “Raslullah`ın iki tane kalın kumaştan elbisesi vardı, oturduğu zaman terlerdi ve bu iki elbise onun sırtında ağırlık yapardı. Derken, falan Yahudi`nin şamdan kumaşları gelmişti. Ben de dedim ki: O Yahudi`ye birisini gönderip veresiye elbise satın alsan dedim. Elbise almak üzere adam gönderilen Yahudi: ‘Muhammed`in maksadını biliyorum, o benim malımı ve paralarımı dolandırmak istiyor’ dedi. Bunun zerine, Raslullah şöyle buyurdu: ‘O Yahudi yalan söyledi. Çünkü benim Allah`a karşı daha fazla sorumluluk bilinci içinde olduğumu ve emanete en çok riayet eden olduğumu çok iyi biliyor” (Tirmizi, By: 1213; Nesi, By: 70).

Bu hadislerden anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber Cenab-ı Hakkın kendisini ‘alemlere rahmet olarak gönderdiğini’ (Enbiya: 107) ve ‘Allah`ın insanları sevmesi için kendisine tabi olmaların şart koştuğunu’ (Ali İmran: 31) ve aşabnın kendisi için her şeyi yapabileceğini (ana-babalarını bile feda edebileceklerini) bildiği halde, (Tirmizi, By: 1215)`de de bahsedildiği gibi, tüm ihtiyaçlarını kendi el emeği ve alın teri ile karşılıyor ve temel ihtiyaçlarını asgari seviyede bile olsa temin edebiliyordu. İhtiyaç duyduğu aslı bir eşyayı ancak vadeli olarak alabiliyor ve bu türden bir alışverişi de uygun buluyor. Ama muhatabı art niyetle ithamda bulununca, onurunu her şeyin üzerinde tutuyor ve almaktan vazgeçiyor. Bu arada da yükümlülüklerine karşı sorumluluk bilincinin ve emanete riayetkr olduğunun altını çizerek, alacaklı borçlu ilişkisinde güven duygusunun ne kadar önemli olduğunu ifade ediyor.

¹⁵ Tirmizi`nin rivayetinde “... yirmi ölçek arpa karşılığında ...” (Tirmizi, By: 1215) diye geçmektedir.

¹⁶ Sa`, 1040 dirhemlik bir hububat leği (kile) olup, ülkelere, bölgelere ve hatta mezheplere göre farklılık arz etse de buğun 1 sa` yaklaşık 3 kilogram ağırlığa tekabül eder.

Unutmamak gerekir ki, Hz. Peygamber'in vazifesi sadece kendisine gönderilen vahyi tebliğ etmekten ibaret değildi; tebliğ ettiği dine insanları davet etmek, dinin esaslarını açıklayıp bizzat yaşamak, içinde yaşadığı toplumu bu esaslar doğrultusunda yönetip yönlendirmek ve kıyamete kadar esas alınacak yeni bir toplum modeli oluşturmak da onun görevleri arasındaydı. Modern zamanların diliyle söylemek gerekirse, Peygamber'in temel işlevi, cahiliye döneminin tüm bireysel ve kurumsal dinamiklerini vahyin esasları doğrultusunda dönüştürmek olmuştur. Zaten Kur'an-ı Kerim'de de: "Andolsun ki, Resulullah, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir" (Ahzab: 21).

Müşrikler sık sık kendileri gibi bir 'beşer' olduğu için inanmayıp (İsra: 94), iğneleyici hatta kırıcı ve hakaret edici bir üslupla saldırsalar da O bıkmadan, usanmadan hatta memnuniyet ve vakar içerisinde her vesile ile 'kul' olarak gönderildiğini, Allah'ın kulu ve rasulü olduğunu söylerdi. Nitekim Müslümanlar da namazlarında her tahiyata oturduklarında tahiyat duasının sonunda 'Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in Onun kulu ve rasulü olduğuna şehadetlerini' tekrarlarlar.

Bu hususta çarpıcı bir rivayete göre, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe'ye Hz. Süleyman gibi daha önceki bazı hükümdar (kral) peygamberler gibi 'melik peygamber' veya 'kul peygamber' olma hususunda serbest bırakıldığını, ama kendisinin kul peygamber olmayı tercih ettiğini söylemiştir: "Ya Aişe! Eğer Ben istesem, altın dağları arkamdan benimle birlikte yürür gelir. Nitekim bir melek, bana gelerek: 'Rabbinin

sana selamı var; hükümdar bir peygamber¹⁷ olarak mı, yoksa kul bir peygamber olarak mı yaşamak istersin?' diye sordu. Meleğin yanında bulunan Cebrail, Bana mütevazi olmayı tercih etmemi işaret etti. Ben de kul bir peygamber olarak yaşamayı tercih ettiğimi söyledim" (Beyhaki, Suabu'l-İman: II/166; Acluni, Keşfü'l-Hafa: I/18; akt. Dölek, 2004: 185; Ceyhan, 2013: 530). Hz. Aişe der ki, artık o günden sonra bir daha bağdaş kurup sofraya iyice yerleşerek yemek yemediler ve şöyle bu yurdular: "Kulun yediği gibi yer, kulun oturduğu gibi otururum". Bir başka hadiste de Hz. Peygamber "... Ben Allah'ın kulu ve Rasulüyüm ..." (Müslim, Zekât: 135, Cihad: 84-85; İbni Hanbel, III: 154) demiştir.

Hatta bir defasında kendisini görünce heyecandan titreyen birini sakinleştirmek için şöyle demiştir: "Sakin ol. Ben bir kral değilim. Ben ancak kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum!" (İbni Mace, Et'ime: 30). Benzer bir hadis de Hz. Ömer üzerinden aktarılmıştır. Büyük Halife minberden Müslümanlara şöyle seslenmiştir: "Ben Peygamber'i şöyle buyururken işittim: 'Hıristiyanların Meryem oğlunu (İsa'ı) övmekte aşırı gittikleri gibi siz de beni övmeye aşırılık göstermeyin. Şüphesiz ki ben Allah'ın kuluyum. Onun için bana 'Allah'ın kulu ve resülü' deyin" (Buhari, Enbiyâ: 48).

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada sadece helal kazancın meşruiyetinin altında yatan temel dinamikler olarak insanın fitratının/tabiatının ya da yaradılış formatının buna uygunluğu, dolayısıyla insanın muhannete muhtaç olmayıp onurunu/şerefini koruması için el emeğine ve alın terine dayalı olarak hak etme esaslı

¹⁷ Hz. Davud ve oğlu Hz. Süleyman hem kral (hükümdar) hem peygamber idiler.

bir kazanç yolu benimsemesi üzerine bazı ayet ve hadisler dikkate alınarak bir iktisadi tahlil yapılmıştır. Bu çalışmaya dahil edilmese de helal kazanç konusunda çok daha kapsamlı çalışmalarımızın yakında tamamlanmasını mit ediyoruz.

Çalışmanın sonucunu kısaca özetlemek gerekirse, İslam'da kazancın meşruiyeti onun helal olmasıyla; yani, İslami kurallar dikkate alınarak elde edilmesiyle bir anlam ifade eder. Kişinin dindarlığının kalitesi ve onuru da önemli lde kişinin kazancının helalliğine bağlıdır. Resmi düzenlemelere göre meşru olarak görülen bazı faaliyet alanlarının, gelir kaynaklarının, iş yapma biçimlerinin İslami bir hayat tarzında meşru/helal olarak addedilmesi söz konusu olmayabilir. Kaldı ki, cari hukuk ve düzenlemeler ya da örf ve adetler bakımından meşru kabul edilen her Şey İslami açıdan makbul olmayabilir. Zira İslam nazarında bir fiilin bu sayılan ller muvacehesinde meşru ve yasal (hatta helal ruhsatı) olması onun ahlaki olduğu anlamına da gelmez. Çünkü, seküler bir sistemde cari hukuk düzeninin ve diğer kamu düzenlemelerinin kendine göre bir meşruiyet ve ahlaki düşüncesi olsa da İslami anlamda bir ahlakilik ve helallik kaygısı olmaz.

Unutmamak gerekir ki, İslam iktisat düşüncesi tam anlamıyla ahlak temelli bir hayat biçimini vazeder. Bu itibarla, bir Müslümanın kazancının ya da rızkının meşruluğu ya da helal oluşu, elde ediliş biçiminin ne lde el emeğine (alın terine, göz nuruna, el içine) dayandığına bağlıdır. Kazancın meşruiyetini el emeğiyle irtibatlandırırken sa-

dece kol gücüne bağlı işlerle sınırlı düşünmek gerekir; mal, hizmet ve bilgi sektörlerinde yürütülen ve artım çoğu yüksek teknolojiye dayalı alanlarda gösterilen çabayı da içine alan bir tanımlama olduğunu özellikle belirtmekte fayda vardır. Dolayısıyla, kazancın kullanma veya tktme hakkının meşru olabilmesi için, kaynağının hakkaniyet esasına (hakkını vererek elde edilmesine, liyakate) dayalı olması beklenir. Günümüz Müslümanlarının hemen her alanda İslami esaslara uygun yollarla kazanç elde etme konusunda büyük zafiyet gösterdikleri bilinmektedir. Bu durum ne yazık ki, insanların zaman zaman İslam hakkında haksız ve yersiz bazı ithamlarda bulunmasına sebep oluyor. Oysa Müslümanların kendilerini bu hassasiyeti olmayanlarla, işlerini de hâkim kapitalist uygulamalarla mukayese ederek bir meşruiyet arayışında olmalarının asla bir geçerliliği olmayacaktır. İktisadi terminolojide kullanıldığı gibi, her Şeyin/nimetin bir bedeli var, elbette Müslüman olmanın da bir bedeli vardır.

şair Nb'nin şu beyitleri Peygamberi ge-
leneği oldukça güzel anlatmaktadır:

*Yime minnetle olursa nimet,
Koklama gl k'ola by-ı minnet.*

*Sana bir Şey birisi virse eğer,
Alma müstağni ol iy cn-ı peder!¹⁸*

Koca Ragıp Paşa ise, aynı gzellihte şoyleder:

*ekerim kh-ı girn-ı gamı Kf olsa veli,
Tk eder tkatimi zerrece br-ı minnet...¹⁹*

¹⁸ Bugünkü dile tahvil etmek gerekirse: Minnet ile olan nimeti yeme, hatta kokusunda minnet olan gl bile koklama! Ey babasının canı! Eğer sana birisi bir Şey verirse sakın alma, tokgzli ol! (<https://somuncubaba.net/edebiyat/hikmet-sairi-nabiden-oglu-hayriye/>).

¹⁹ Bugünkü dile söylemek gerekirse: znt ve kederin dağ gibi ağır yükünü Kaf Dağı kadar dahi olsa çekerim. Ancak minnet yükünün zerre kadarına bile tahammül edemem, o benim gücümü yerle bir eder" (Solmaz 2016: 15).

Ferid Kam'ın ifadesi ise, rızık temininde Müslümanın onurlu duruşunu çok güzel anlatır:

*Rızık için bir ferde yoktur minnetim,
Kendi sa'yimdir veliyyü'n-nimetim.*

Rızık ve ikbal kaygısı ile Allah'tan başkasına minnet duyan bir kişi esasında sadece kendi onurunu zedelemiş olmaz; aynı zamanda Allah'ın Rezzak sıfatıyla tek ve gerçek rızık verici olduğuna dair imanının zaifiyetiyle de alakalı bir meseledir. Bu durum ise, tevhit inancının en temelinde olan rızka iman konusunun sağlam olmadığına işaret eder. Zira rızka imanı zayıf olan birinin tevhit inancı da zayıf demektir. Buna ilave olarak, rızık kaygısıyla başkasının minnetine sığınan kişi hakkı olmayan, uzmanlık dışı bir göreve de talip oluyor demek olduğu için, liyakatsizliğin getireceği etkisiz iş yapmanın, görevle ilgili aksamaların, kaynak israfının ve başkalarının hakkını gasp etmesinde vebalini almış olacaktır.

Bir hususun daha altını çizmekte fayda mülahaza ediyoruz: O da bu konunun mümkün olduğunca bireysel hayatta naslarda açıkça ifade edilenlerin hassasiyetle tatbik edilmesine gayret etmek yararlı olacaktır. Hz. Peygamber'in hayatından örnekler bu maksatla çalışmaya dahil edilmiştir. Metinde de açıkça belirtildiği gibi, Müslümanlar Cenabı Hakkın alemlere rahmet olarak gönderdiği Peygamber Efendimizi örnek almak istiyorlarsa (ki, bu bir tercih değil, zorunluluktur), onun hayatını mutlaka iyi anlayıp ona göre hareket etmeleri gerekir. Şartların farklılığı elbette önemli, ama ana çerçeve belli; samimi olunduğu müddetçe herkes neyin meşru (helal ve ahlaki) neyin gayri meşru (haram ve gayri ahlaki) olduğunu gayet iyi bilecektir. Zira en üst mahkeme, yani temyiz makamı Müslümanın kendi vicdanıdır. Bize göre, bunun en doğru ve en basit kıstası da yine o gerçek insan-ı kamilin koyduğu çarpıcı ölçüdür:

“Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz” (Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme: 59). Görüldüğü gibi, kişi başkası yaptığında meşru/helal/ahlaki bulmadığı ve kıyasıya eleştirdiği şeyleri yapmaz ise, sorun çözülmüş olur. Yani, kendi bahçesindeki elmayı izni olmadan başkalarının almasını istemiyorsak, biz de başkasının elmasını bu şekilde almamamız gerekiyor.

Kanaatimizce bu tarz teorik çalışmaların son yıllarda hızla artan İslami iktisat çalışmalarının özüne dair önemli katkı sunacağı kanaatindeyiz. Zira İslam iktisadı çalışmalarının temel kaynaklara, ilkelere ve değerlere yeterince vakıf olmadan salt ülkeler ve sektörler üzerinden örneklerle veri-odaklı basit ekonometrik yöntemlerle çalışılması, karşılaşılan sorunlara kalıcı çözümler üretmek yerine, sadece yayın yapanların günübirlik kariyerlerine bazı şahsi katkılar sunmakla sınırlı kalma riski taşımaktadır. O bakımdan, İslam iktisadı çalışanların temel kaynakları anlamaları, buna imkanları elvermiyorsa, bu konularda yetkinliği olan kişilerle iş birliği yapmaları büyük yarar taşımaktadır.

Helal kazanç ya da halk diliyle *helal lokma* konusunda kelamcılarının ve fakihlerin tartıştığı pek çok mülahaza söz konusu olduğu malumdur. Dolayısıyla, ilgili hadisler yorumlanırken, elbette bu konudaki ayetlerden de yararlanılması gerekir, zira hadisler esas olarak ayetlerin manasını tamamlama ve tefsir etme gibi bir özelliğe sahiptir. Tabii temel metinlerden hareketle günümüze dair tespitlerde bulunmak gerekir. Akademik çalışmalardan beklenen de bu olmalıdır. Ancak, bu çalışmanın akademik olarak hadis disiplini üzerine çalışan biri tarafından değil, İslami iktisat üzerine kafa yoran biri tarafından ele alındığının belirtilmesinde yarar vardır. O bakımdan, çalışmanın İslami iktisat alanında çalışanların dikkate

alabilecekleri bir kaynak çalışması olma potansiyeli taşımını ümit ediyoruz. Bu tür çalışmalarda en hassas meselenin ayet ve hadislerin doğru kaynaklardan alınması ve konuların uzmanı ilim ehlinin görüşlerinin dikkate alınmasıdır. Dolayısıyla, zaman zaman başka kaynaklardan yararlanılsa da çalışmada ele alınan hadisler esas olarak *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı temel hadis kaynağından alınmış ve oralarda yer alan doğrudan konuyla ilgili tüm hadisler mümkün olduğunca dahil edilmiştir. Hadisler incelenirken, daha sistematik bir analiz yapabilmek için konular alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

7. Kaynaklar

Babaoğul, M. vd. (2018). *Türkiye İsrâf Raporu*. Ticaret Bakanlığı. <https://tuketici.ticaret.gov.tr>, Son Erişim Tarihi: 29.4.2022.

Ceyhan, S. (2013). Zühd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44: 533-535.

Çuhadar, M. (2009). *Hikmet Pınarları*. Önder Ofset Matbaacılık, Kayseri.

Dölek, A. (2004). Hz. Peygamber'den "Kul" Diye Bahsedilmesinin Anlamı: Hadisler Işığında Bir Değerlendirme. *İslami Araştırmalar Dergisi* 17 (3): 184-191.

el-Hüseyni, M.A.N. (2016). *Tac Tercemesi ve şerhi*. Cilt 2. Çev. Öztürk, A., İstanbul: Kahraman Yayınları.

Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi* 48: 17-44.

Gazali, İ. (1979). *İhya-ı Ulum-id-Din*. Cilt 4. Çev. Arslan, A., İstanbul: Arslan Yayınları.

Kallek, C. (2012). Ticaret. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41: 134-144.

Karaman, H., ağrıcı, M., Dönmez, İ.K., ve Gümüş, S. (2006/2007): *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Kuzgun, ř. (1997) Hanif. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16: 33-39.

Solmaz, S. (2016) Koca Ragıp Paşa'nın şiirlerinde Kültürel Bellek Yansımaları. *.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25 (4): 177-194.

şeybani, İ.M. (1993). *Kitabü'l Kesb: İslam İktisadında Helal Kazanç. şerh*. Serahsi, ř.E. Çev. Baktır, M., İstanbul: Seha Neşriyat.

Ünlü, D.E. (12.4.2021). İsrâf Ettiğimiz Gıdanın Farkında Değiliz. *Dünya Gazetesi*; <https://www.dunya.com/kose-yazisi/israf-et-tigimiz-gidanin-farkinda-degiliz/617563>. Erişim: 30.4.2022.

Yeşilyurt, T. (2005). Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10 (1): 37-50.

Yazır, E.H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili*. Eser Kitabevi, İstanbul.

Zebidi, A.b.A. (1980). *Sahih-i Buhari Muh-tasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve şerhi*. Cilt 6. Tercüme ve şerh: Miras, K., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.